

ՈՒԴԻՆԵՐԻ
ԷԹՆՕ-ԵՒ ԴԱԻԱՆԱԿԱՆ
ԻՆՔՆԱՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹԵԱՆ
ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ (ԺԹ.- Ի. ԴԴ.)
ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏԵԱՆ

Ադրբեջանի Վարդաշենի եւ Կուտկաշենի շրջաններում դեռեւս պահպանուած փոքրաթիւ ուղիների մասին բաւական հարուստ սկզբնական գրականութիւն եւ միաժամանակ ըստ էութեան խիստ աղքատիկ ուսումնասիրութիւններ կան: ԺԹ. դ. եւ Ի. դ. սկզբին ուղիների վերաբերեալ ուսումնասիրութեան յաւակնութիւն ունեցող գրականութեան մեծ մասն այսօր գլխաւորապէս սկզբնական աղբիւրի արժէք ունի:

Վերոյիշեալ աղբիւրները վկայում են, որ ԺԹ. դ. իրենց էթնիկական ինքնագիտակցութիւնը ակտիւ կամ պասիւ պահած ուղիներով բնակեցուած բնակավայրերը կարելի է բաժանել երեք խմբի. ուղիախօս-քրիստոնեայ, թրքախօս-քրիստոնեայ, թրքախօս-մահմեդական: Առաջինը վերաբերում է գլխաւորապէս Վարդաշեն¹ գիւղաքաղաքին եւ Նիժ խոշոր գիւղին, որոնցից առաջինում մինչ օրս պահպանուել են վրացադաւան ուղիներ (դաւանական եզրերն օգտագործւում են ուղիական ընկալման մոդէլով), Նիժում՝ հայադաւան ուղիներ: Մասնաւորեցնենք, որ ուղիախօս քրիստոնեաների հայադաւան հատուածի դրպրոցական կրթութեան լեզուն եղել է հայերէնն ընդհուպ մինչեւ Ի. դ. 50ականները, իսկ վրացադաւանները ԺԹ. դ. վերջից անցան ռուսերէնով ուսուցման: Երկրորդ դէպքը վերաբերում է Զօռուլու, Միրզաբէյլու, Սուլթան-Նուխի, Վարդանլու, Փաղառ գիւղերին, որոնց մասին ծագումով ուղի Ղազար քահանայ Յովսէփեանը գրում է թէ դրանք «թրքախօս-հայադաւան» գիւղեր են²: Երրորդ դէպքը, որին այս յօդուածում չենք անդրադառնայ, տարածւում է գիւղերի մի մեծ խմբի վրայ, որոնց բնակչութիւնն աստիճանաբար թրքախօս եւ մահմեդական էր դարձել ԺԸ. դարի ընթացքում, բայց ընդհուպ մինչեւ Ի. դարի սկզբները (մասնակիորէն՝ մինչեւ այսօր) պասիւ վիճակում պահպանել էր ուղիական ծագման ինքնագիտակցութիւնը (յիշում էին, որ իրենց պապերն ուղիներ են եղել)³:

Այստեղ խնդիր չէնելով քննարկելու ուղիների այս կամ այն դաւանանքն ընդունելու ժամանակի հարցը, նշենք միայն, որ կրօնների եւ դրանց այս կամ այն ուղղութեան ուղիների դաւանելը հեղինակներին

հարկադրել է գործածել էթնանունների եւ դաւանանունների բաւական խրթին համադրումներ, որոնք իւրաքանչիւր դէպքում կոնկրէտացնելու կարիք ունեն՝ հասկանալու թէ խօսքն իրականում ու՛մ, ո՛ր ժողովրդի մասին է: Օրինակ՝ Յովսէփեանն «ուտիացի կին»⁴, «ուտիացոց աշխարհի թրքախօս եւ ուտիախօս գիւղեր»⁵ հագուադէպ անուանումներին առնթեր, շատ յաճախ օգտագործում է «ուտիացի հայ»⁶, «ուտիախօս եւ թրքախօս հայ կանայք»⁷, «ուտիացոց աշխարհի հայ ժողովուրդ»⁸, «ուտիացի հայ համայնք»⁹, «քրիստոնեայ եւ թրքացած հայեր»¹⁰ եւ այլ արտայայտութիւններ: Յովսէփեանն, անշուշտ, ուղիներին հայերի հետ չի շփոթում. վերջիններիս վերաբերեալ նա գրում է. «Ուտիացոց աշխարհում կան մօտաւորապէս 3000 տուն հայ ընտանիքներ, որոնք գաղթել են զանազան ժամանակներում Արցախի, Ոոյի, Թեհրանի եւ Սպահանի կողմերից, որոնք խօսում են իրենց հետ բերած հայ բարբառներով եւ որոնք տեղացիներից կոչւում են սարեցի հայեր (դաղլը էրմանի): Սարեցի հայերը բնակւում են Նուխու հարաւային կողմերի լեռների սարահարթերի եւ բլուրների վրայ»¹¹:

Աւելի վաղ չըջանի հաղորդումները հնարաւորութիւն են տալիս նկատելու, որ ուղի-հայ էթնանունների գուգահեռութիւնը, երբեմն էլ՝ մէկը միւսով փոխարինելն, ուղիական էթնիկ զանգուածի չըջանականորում ունի իր ականդրոյթը: Այսպէս, Ժ. Դ. 70ականներին Նուխու գաւառի պետական բնակավայրերի բնակչութեան տնտեսական կենցաղը հետազօտող Ա. Արասխանեանցը մասնաւորապէս գրում է. «Նուխու գաւառի հայ լուսաւորչական բնակչութիւնը ծագմամբ, լեզուով եւ պատմական ճակատագրերով միասեռ չէ: Գաւառի բնիկ հայեր հանդիսանում են ինքնատիպ լեզուով խօսող ուղիները: Նրանք զբաղեցնում են Նիփ եւ Վարդաշէն գիւղերը: Ուղիներէնն այլեւս ոչ մի տեղ չի հանդիպում: Որոշ գիւղերում հայերը փոխառել են թաթարերէնը, որով բացատրւում են մայրենի լեզուի հետ միասին: Այսպիսի հայեր ապրում են Սուլթան-Նուխի, Զօռուլու-հայկական, Միրզաբէյլու, Վարդանլու, Մալլիս, Ենգիքենդ գիւղերում»¹²: Կասկած չի կարող լինել, որ խօսքն ուղիների մասին է՝ չնայած հեղինակը նրանց կոչում է «հայեր»: Բուն հայերի մասին Արասխանեանցի յիշեալ տեքստի շարունակութեան մէջ ասւում է. «բացառապէս հայերէնով խօսում են լեռնային հայկական գիւղերի եւ Զաֆարաբադ-Ոոյ, Ծալէթ, Ալեար եւ Փաղառ գիւղերի բնակիչները: Լեռնային հայկական գիւղերի բնակիչները, ինչպէս նաեւ ալեարցիները, ճալթցիները եւ Զաֆարաբադի հայերը եկել են այստեղ Ղարաբաղից, մասամբ՝ պարսկական Ոոյ գաւառից»¹³:

Հեղինակը երբեմն՝ ուղիներ, երբեմն՝ հայեր է կոչում նոյնիսկ Վարդաշէնի եւ Նիփի բնակչութեանը: Այսպէս, վերոյիշեալ աշխատան-

քի էջ 19, 97, 107-ում այս բնակավայրերում բնակչութիւնը վաւերաց-
ւում է որպէս ուղիներ, իսկ նոյն էջ 19-ում Արասխանեանցը գրում է.
«**Խառը կազմ ունեցող գիւղերից միայն երկուսում՝ Վարդանլուում եւ
Փաղառում հայերը**¹⁴ փոքրամասնութիւնն են, միւսներում՝ մեծամաս-
նութիւնը: Այսպէս, Նիփում նրանք կազմում են բնակչութեան աւելի
քան 9/10ը, Սուլթան-Նուխիում՝ 6/7ը, Վարդաշէնում՝ 2/3ը»: Քիչ յետոյ,
հեղինակն աւելացնում է. «Նուխու գաւառի ...հայ լուսաւորչականնե-
րը ...պատկանում են ուղիական ցեղի բնակիչների կազմին»¹⁵: Այսպի-
սով հեղինակի յիշատակած գիւղերը, անկասկած, ուղիական են:

Նոյն՝ 1870ականներին, Թիֆլիսի Մշակ թերթն իր ընթերցողներին
յայտնում է. «այս գիւղը (Վարդաշէնը - Հ.Խ.) կազմուած է հայերից
(որոնք գլխաւորապէս ուղիներէն են խօսում), վրացիներից, թաթարնե-
րից եւ հրեաներից... Հնայելով, որ նրանք գրեթէ ամէնքը խօսում են
հայերէն, բայց ուղիներէն նրանց մօտ աւելի տարածուած լեզու է եւ
դրանով խօսում են մինչեւ անգամ շատ վրացիներ եւ հրեաներ»¹⁶:

Ժ.Թ. դ. վրացադաւան ուղիներ կային միայն Վարդաշէնում: Ա-
րասխանեանցը մասնաւորապէս վկայում է. «Նուխու գաւառում ուղ-
ղափառներ հանդիպում են միայն մէկ գիւղում՝ Վարդաշէնում:
Նրանք, հայ լուսաւորչականների նման, պատկանում են ուղիական
ցեղին: Գաւառում ուղղափառ ուղիները յայտնի են «գիւրջի», այսին-
քըն վրացի անուամբ: Խօսում են ուղիներէն եւ ամէն ինչով նման են
հայ լուսաւորչականներին, որոնց հետ ապրում են խառը, առանձին
թաղամաս չկազմելով: Սակայն իրենց ներքին կառուցուածքում
նրանք առանձին համայնք են կազմում, ճիշդ այնպէս, ինչպէս հայ լու-
սաւորչականները եւ սուներները»¹⁷:

«Օրթոդոքս ուտիներն իրենց ուտի գիւրջի (վրացի ուտի) են ան-
ւանում», - հաւաստում է նաեւ ազգագրագէտ Երուսաղ Լալայեանը¹⁸:
Ուղիների այս խումբը վրացիներ են անուանում նաեւ Ս. Զալալեան-
ցը¹⁹, Աղբիւրի²⁰, Մշակի²¹ հեղինակները: «Վրացիներ» ցեղանունն այս-
տեղ, ինչպէս յաճախ «հայ»ն՝ ուղիների վերաբեմամբ, էթնիկ բովան-
դակութիւն չունի: Այն տարածւում է Վարդաշէնի վրացադաւան ու-
ղիների վրայ:

Ուղիները, սակայն, իրենց ներքին յարաբերութիւններում երբեք
չեն գործածել ո՛չ «հայ», ո՛չ «վրացի» եւ ո՛չ «գիւրջի» ցեղանունները: Ի.
դ. սկզբին Լալայեանը վկայում է, որ ուղիախօս հայադաւան Նիփ եւ
Վարդաշէն գիւղաքաղաքների բնակիչներն իրենք իրենց կոչում էին
«ուտի» կամ «քչտոն» եւ միայն օտարներին ներկայանալիս՝ «հայ» կամ
«էրմանի»²²: Չնայած «քչտոն» բառը նշանակում էր քրիստոնեայ,
բայց կիրառւում էր ոչ թէ ընդհանրապէս քրիստոնեաների նկատ-
մամբ, այլ միայն հայադաւանների՝ տարածուելով նաեւ հայերի վրայ:

Ուշագրաւ է, որ վրացադաւան ուղիներն իրենք իրենց քշտոն չէին կոչում²³։ Նրանք գտնում էին, որ «քշտոնը» միայն «հայ ուղիներն» են եւ հայերը։

Ե՛ւ Նիժովմ, ե՛ւ Վարդաշէնում «ուղի», «քշտոն» ինքնանուանումների կողքին գործածւում էր նաեւ «նէոյշի» կամ «նոյշի» բառը²⁴, որ ուղիներէնում նշանակում է «ստրուկ, գերի, անազատ մարդ»²⁵։

Քշտոնից գատ, ուղիները հայերին կոչում էին նաեւ «հայ», «արմի», «արմէին», բայց ո՛չ երբեք՝ «ուղի» կամ «նէոյշի», եւ միշտ գիտակցում էին իրենց առանձնութիւնը նրանցից։ Մակար եպս. Բարխուդարեանը շատ լաւ է գիտակցել այդ երեւոյթը՝ սովորաբար նրանց վերաբերեալ գրելով «հայադաւան», «քնիկ», «ազգաւ ուտի»՝ խոսափելով «հայեր» կոչելուց։ Յովսէփեանի «ուտիացի հայ», «ուտիացոց աշխարհի թրքախօս եւ ուտիախօս հայեր», «ուտիացոց աշխարհի հայ ընտանիքներ» եւ այլ արտայայտութիւնները²⁶ ո՛չ թէ աշխարհագրական ընկալումներ ունեն, այլ էթնիկ երանգ։ Նրանք ո՛չ թէ հայեր են ընդհանրապէս, այլ՝ ուտիացի հայեր են,՝ պետք է հասկանալ՝ ուղիներ են, բայց հայադաւան։

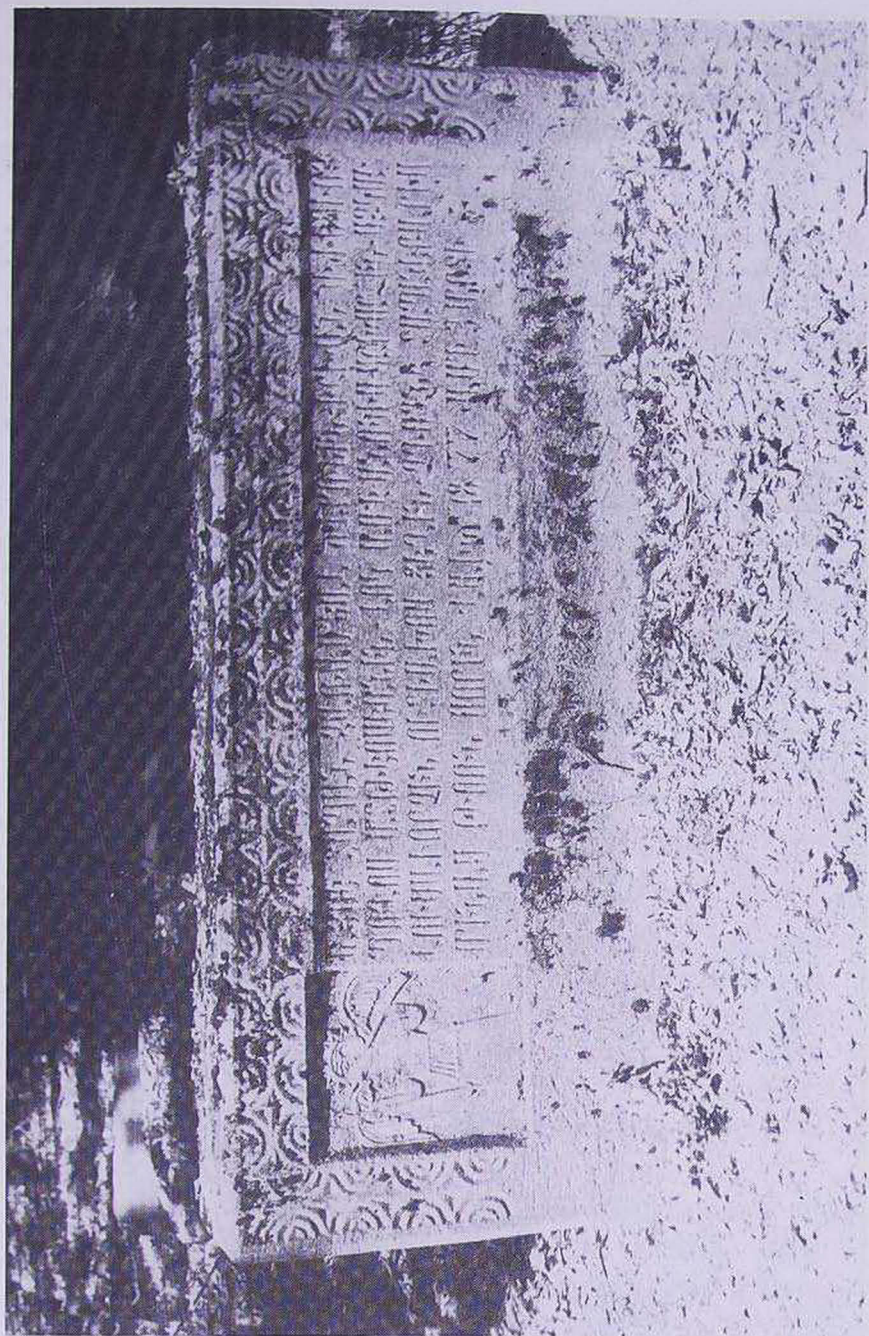
Էթնիկ պատկանելութիւնն ըստ դաւանանքի որոշելու այսրկովկասեան միջնադարեան աւանդոյթը շարունակւում էր։

Սակայն այստեղ մի նուրբ պահ կայ։ Երեւոյթների ընկալման ուղիական մոդէլում հայադաւան ամբողջութիւնը, ուղիերէն ասուած՝ «քշտոն» խումբը, ո՛չ թէ դաւանական, այլ՝ էթնիկ ընկալում է։ Նիժ գիւղի Դալլաքլու թաղի գերեզմանոցի տապանաքարերից մէկի արձանագրութիւնը յայտնում է․

1. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԱՌԱՄԵԱԼ ԾԵՐՈՒՆԻՆ ԻՇԽԱՆ ՆԻԺԵՑԻՈՑ
ՊՈՂՈՍ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆԻՆ. ԼՈԿ ԱՍՎԻ ԱՆՈՒՆԻՍ ԱՇԽԱՐՀԻՆ. ԱԶԿԱԻ
ԼՈՒՍԱԿՈՐԶԻՆ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ԾԵՂԻՆ. ԶԳՈՂՆ Է ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻՍ
ՄԻՆԱՍ ԹՈՌՆ ՍՈՐԻՆ. ՎԱԽՃ 1877 ԱՄԻ 3 ՄԱՐՏԻ

Արձանագրութեան «ԱԶԿԱԻ ԼՈՒՍԱԿՈՐԶԻՆ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ԾԵՂԻՆ»ը ցոյց է տալիս ամբողջի մասը։ Ընդ որում «ԱԶԿԱԻ»ը պատահական չէ։ Դա «լուսաւորչական»ի էթնիկ ընկալումն է։ Որ ուղիներին յայտնի էր այդ բառի գոլտ կրօնական իմաստը՝ կասկած չի յարուցում։ Բազմաթիւ են նաեւ գոլտ դաւանաքային պատկանելութիւնն ընդգծող արձանագրութիւնները, ինչպէս՝

2. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԻԺ ԳԻՒՂԱՑԻ ՊԱՆՏԱՍԱՐ ՊՈՂՈՍ
ԵԱՆ ԴԱԼԼԱՔԵՆՑ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻՍ ԶԳՈՂՆ ԷՐ ԻՐ
ՈՐԴԻ ՍԱՐԳԻՍԸ Ի ՀԱՅՈՑ ՏԱԻԱՆՈՒԹԵՆԵՆ ԼՈՒՍԱ
ԻՈՐԶԱԿԱՆ ՈՐՆ ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Է 1881 ԱՄԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 15 ԻՆ

Նիժի Դավաթուր թաղի գերեզմանոցի տապանաքար

«ՀԱՅՈՑ ՏԱԻԱՆՈՒԹԵՆԵՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԱԿԱՆ»ը էապէս տարբերուած է նախորդ արձանագրութեան «ԱԶԿԱՎ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻՆ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ՑԵՂԻՆ»ից: Երկրորդ արձանագրութիւնն ուղղակիօրէն մատնանշում է դաւանական պատկանելութիւնը:

Երեւոյթը կարելի է մասնաւորեցնել հետեւեալ կերպ. կայ հայոց լուսաւորչական դաւանանք. դա միաւորի կրօնական ընկալումն է: Յաջորդ մակարդակն այն գիտակցութիւնն է, որ այդ դաւանանքին պատկանում է «քչտոն» ամբողջութիւնը. դա միաւորի էթնիկ ընկալումն է: Քչտոնը՝ «մենք ենք» եւ այդ «մենք»ի մէջ «ուզի»ն կամ «նէոյշի»ն մի մասն է: Եթէ որեւէ այլ էթնիկ միաւոր հետեւի լուսաւորչական դաւանանքին, նա, ճիշդ է, կը լինի «հայադաւան», բայց «քչտոն» չի լինի: «Քչտոն» միաւորի միւս, աւելի մեծ խումբը հայերն են: Քչտոնի «ուզի» կամ «նէոյշի» եւ «հայեր» խմբերը միմեանցից տարբերուած են լեզուով:

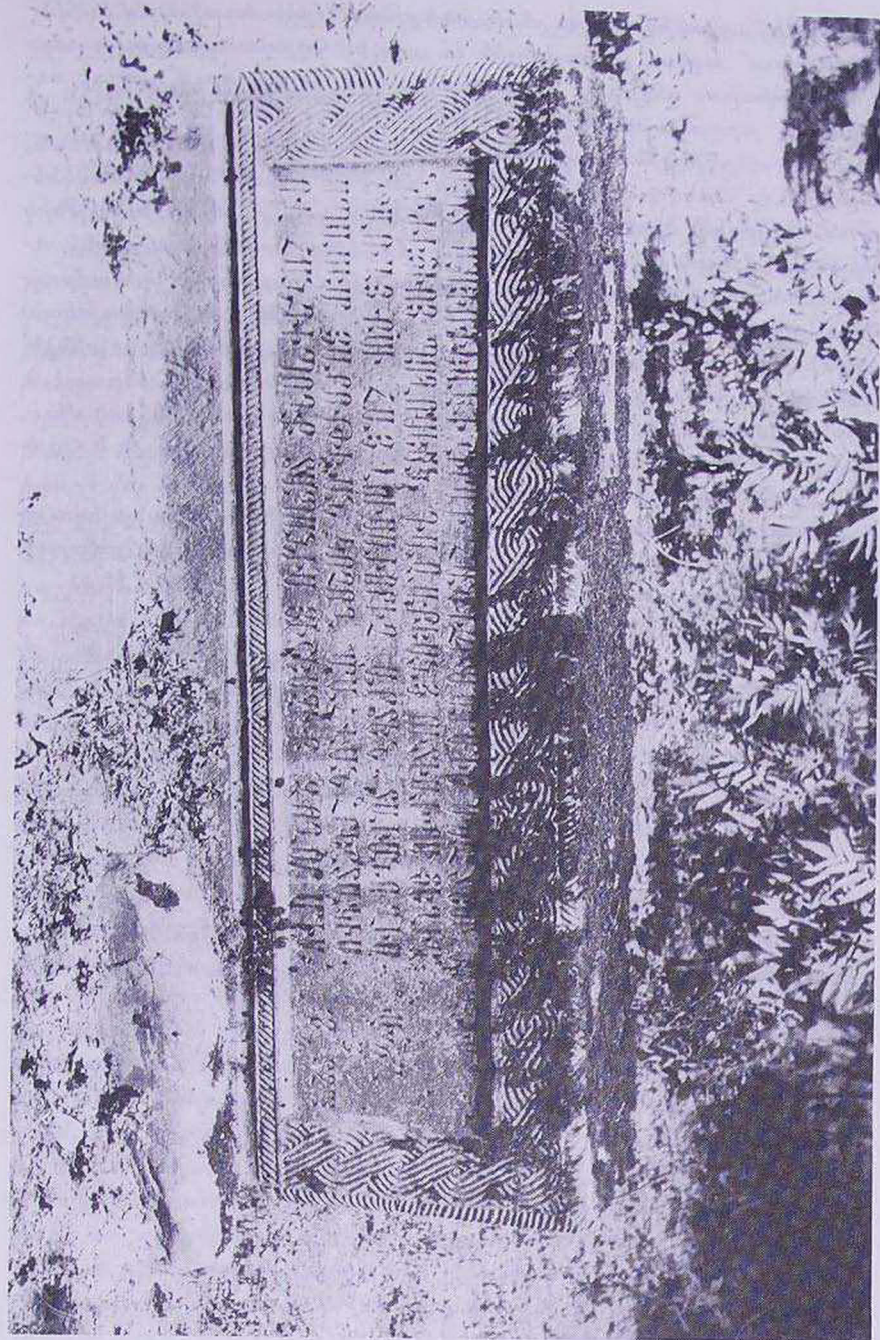
Այս կառուցուածքը ակնառու է ուղիներին ներկայացնելու Արասխանեանցի այս յօդուածի սկզբում կատարուած մէջբերումից²⁷: Այս երեւոյթն արտացոլուած է նաեւ տապանաքարային արձանագրութիւններում: Օրինակ, Նիփի Դարամահի գերեզմանոցի տապանագրերից մէկը հաղորդում է.

3. ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԵԱԼ Ի ՇԻՐՄԻ ՀԱՆԳՁԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ԱԻԱՆԻՍ
ՆԻՓԵՑԻՈՑ ՊՈՂՈՍԵԱՆ ԴԱԼԼԱՔԵԱՆՑ ՌԱՏԻԱԽՈՍ ՑԵՂԻՍ
ԾԱՌԱՅ ՔՄԻ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁ ԱՐՏԵՆ ՏԱԻԱՆՈՂԻՍ ՎԽՃԼ
ՍՊԱՍԵՄ ՅԱՐՈՒԹԻԱՆ ԿՈՉՈՂ ՄԱՀՎԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԻՍ
ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ՏԱՊԱՆԻՍ ՅԻՇԵՍՁԻՔ ԶՈՂՈՐՄԻՍ 18[?]4 92 ԱՄԻ

Նիփի Ս. Աստուածածին եկեղեցու բակում.

4. ԱՍՏ ՀԱՆԳՁԻ ՎԱՂԱԹԱՌԱՄ ՄԱՐՄԻՆ
ՅԱԶԳԵ ՌԱՏԻԱԽՈՍ ԳԱԼՈՒՍ ՈՐՍԿԱՆԻՆ
ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՇԻՐՎԱՆԵԱՆՑ ՏՐ ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ
ՀԱՆԴԻՊՈՂՔՆ ՆՄԱ ԱՇ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԱՍՑԻՆ
ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ 1877 Թ ԱՊՐԻԼԻ 25 ԻՆ
ՈՐՊԵՍ ԾԱՂԻԿ 25 ԱՄԵԱՅ ՀԱՍԱԿԻՆ

5. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱՋԱՆԵԱՆԻՍ
ԻՇԽԱՆ ՆԻՓԵՑԻՈՑ ՌԱՏԻԱԽՈՍ ՑԵՂԻՍ
ԱԶԳԱԻ ՀԱՅ ԴԱԻԱՆՈՂ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻՍ
ԳԹԱՅ ԶԻՍ ՏՐ ՍՏԵՂԶՈՂ ԱՄԵՆԻՍ

Նիսի Ղարամաշլի թաղի գերեզմանոցի տապանաքար

Արձանագրութիւններէ բերուած օրինակներէց առաջինում եւ հինգերորդում՝ ազկաւ լուսավորչին եւ ազգաւ հայ դաւանող լուսաւորչիս, ուտիախօս ցեղին եւ ուտիախօս ցեղիս, չորրորդում՝ յազգէ ուտիախօս արտայայտութիւններն ակնյայտօրէն վկայում են, որ նախ՝ «յազգէ» տերմինը հաւասարազօր պիտի լինէր ինչպէս դաւանութեան, այնպէս էլ «ուտի» էթնիկ տերմինի իմաստի ընկալման շրջանակներում: Երկրորդ, եւ տուեալ դէպքում ըստ իս շատ կարեւոր, նեղ էթնիկ միաւորը (ցեղը, ազգը) մատնանշում է լեզուական պատկանելութեան առումով՝ «ուտիախօս»: Հակադրութիւնը դաւանական ամբողջութեան (ուղիական ընկալմամբ՝ «քչտոն» էթնիկ ամբողջութեան) շրջանակներում բացառապէս լեզուական մակարդակի է, այսինքն՝ կան հայեր ընդհանրապէս (նոյնն է՝ կան «քչտոններ» ընդհանրապէս), որոնց մի մասը, ճիշդ է՝ փոքր մասը, «ուտիախօսներն» են, իսկ միւս, աւելի մեծ մասը՝ «հայախօսները» (հմմտ.՝ «գիւղը կազմուած է հայերէց, որոնք գլխաւորապէս ուղիներէն են խօսում»):

Անշուշտ, «ուտի» տերմինը գործածական էր նաեւ առանց լեզուական կամ դաւանական պատկանելութեան ընդգծման: Նիփի Ղոժաբայի թաղի եկեղեցու բակի տապանաքարերից մէկում կարդում ենք.

6. Ի ՅԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԿԱՅ Ի ԹԱԳՈՒՄՏ
 ԻՇԽԱՆՆ ՈՒՏԻԱՆՈՒՆ ԳԱԼՈՒՄՏ
 ՈՐ Ի [է?] ՇԻՆՈՂ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ
 ԱՍ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ ՏՐ ՅՍ
 ՍԱ Է ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍ ԴՊՐԻՆ
 ԱՐԵԱՄԲ ՆԵՐԿԵԱԼ ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ
 ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՅՍՄ ՇԻՐՄԻ ԱՍԷՔ ԱՄԱ ՏՐՆ
 ՈՂՈՐՄԻ 1872

Նոյն եկեղեցու մուտքից ձախ փորագրուած է դրա շինարարութեանը դրամ յատկացուցած Խաչատուր Եղիազարեանին նուիրուած արձանագրութիւնը.

7. ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ
 ԽԱԶԱՏՈՒՐ
 ԻՇԽԱՆՆ ՈՒՏԻ
 ԵՆԵԿԱՆ ՅԻՐԻ
 Ի ՇԻՆՈՒԹԻՆ
 ՏԱՃԱՐԻՍ
 ԵՏ ՀԻՆԳՀԱՐԻՐ
 ՌՈՒԲԼԻՍ

Գիւղի Դարամահյա թաղի գերեզմանոցի տապանաքարերից մէկի վրայ էլ փորագրուած է.

8. ԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻ ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԴՆԻ ՄԱՐՄԻՆ

ՈՒՏԻԱԶՆ ՍԱՆՏՈՒԽՏԻ ԵՆԿԻԲԱՐԵԱՆՑ ԵՒ ՈՐԷ

ԿԻՆՆ ՊՕՂՕՍԻ ՔԱՐԱՄԵԱՆՑԻ ԴԱԼԼԱՔԵԱՆՑ

ՈՎ ՈՐ ՀԱՆԴԻԲԻ ԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ՅԻՇԻ Վ Թ 18 1/01 96

Ուշագրաւ են տերմինների ընկալման բոլոր մակարդակները: Բնական է, որ «ուտի» տերմինի նախնական, ցեղանունում արտայայտող իմաստը պիտի դրսեւորուէր: Սակայն կարեւոր է ուշադրութիւն դարձնել քաղաքական, մշակութային, էթնիկ պատմութեան ընթացքում եզրի ստացած երանգային ընկալումներին: Ի դէպ, թիւ 6 արձանագրութեան մէջ յիշատակուող Գալուստ անունով «ուտի իշխան»-ի վերաբերեալ Արարատի 1869ի հաղորդումներից մէկում, ուր խօսքը վերաբերում է «Նուխոյ» գաւառի ...տեղական հարստահարեալ խոճալի Հայ ժողովրդոց» մասին, գրուած է. «Նուխոյ գաւառի մէջ, Նիփ ասացեալ գիւղում Ուտիարաբառ ազգասէր Գալուստ Իւզբաշին իւր հայրենի հետոց ընթացակից լինելով, ցոյց տուաւ նորերումս իւր ջերմեռանդութեան գովելի պտուղը, կանգնելով իւր սեպհակնութիւնից մի գմբեթաձեւ փառաւոր կոփածոյ քարամբք եկեղեցի»²⁸: Այստեղ եւս վերը յիշուած երեւոյթի դրսեւորումն է՝ հայ ժողովրդի «ուտիարաբառ» գաւակներէ մէկը:

Ակնյայտ է, որ ուղիներէն խօսելու երեւոյթը ուղիների ուղիական էթնօպատկանութեան ուղղակի վկայութիւնն էր: Եթէ հայերէնը համատարած գործածական լեզու լինէր ուղիների միջավայրում, այս երեւոյթն, անշուշտ, չէր լինի: Որ թրքախօսութեան չանցած ուղիների կենցաղային լեզուն շարունակում էր մնալ ուղիներէնը, ի թիւս վերոյիշեալ վկայութիւնների, կարելի է բերել եւս մէկը: 1869ին Արարատի թղթակիցներից մէկը յայտնում է. «Քաջածանօթ է ամեն ընթերցասիրաց՝ թէ Նուխի՝ որքան գաւառներու է բաժանուում, այնքան տարբեր խօսակցութեան. եւ գլխաւորապէս իբրեւ մի նշանաւոր՝ ամեն լեզուներէ որոշ, եւ սակաւուց ծանօթ Ուտիական ասացեալ բարբառը՝ որ եւ երկու կամ երեք գիւղ սովորաբար իրանց մէջ այդ լեզուն են գործածում, եւ ինչպէս մի սրբազան նշխար հնութեան անկորուստ պահած են մինչեւ ցայսօր, նոյն լեզուաւ դաստիարակելով իրանց որդիքը»²⁹: Ուշագրաւ է, որ Յովսէփեանի բազմիցս յիշատակուած «ուտիախօս եւ թրքախօս գիւղեր», «ուտիախօս-հայադաւան», «Նիփի ուտիախօս բնակիչներ», «թրքախօս հայադաւան», «ուտիացոց աշխարհի թրքախօս եւ ուտիախօս հայեր» լեզուական բնորոշումների կողքին ո՛չ մի անգամ չի հանդիպում «հայախօս ուտիներ» արտայայտութիւնը: Մօտ հարիւր

էջանոց աշխատանքում միայն երկու տեղ՝ էջ 34 եւ 38-ում հանդիպում է «Հայախօս» բառը: Էջ 38-ում այն կիրառւում է «սարեցի», «եկուոր»՝ իրապէս Հայկական էթնիկ միաւորի վերաբերմամբ՝ հակադրելու «ուտիախօս հայերին»: Միւս դէպքին կ'անդրադառնանք ստորեւ:

Իսկապէս, ունենք բազում վկայութիւններ, որ ԺԹ. դ. եւ նոյնիսկ Ի. դ. սկզբին դպրոցական կրթութիւն չստացած ուղիները Հայերէն ամենեւին չեն իմացել: Նիժի Հայկական դպրոցում երկու տարի սովորած առաջին ուղի կինը, որի հայրը նոյն դպրոցի ուսուցիչն էր, գրում է: «Առաջին տարում գրագիտութիւն չէին սովորեցնում, այլ միայն Հայերէն խօսել էին սովորեցնում, որովհետեւ երեխաները դպրոց գնալիս Հայերէն չէին իմանում, իսկ երկրորդ տարուայ սկզբին սկսում էին գրագիտութիւն սովորեցնել Հայերէն, բայց որովհետեւ երեխաները տանը ոչ մի խօսք Հայերէն չէին լսում, դպրոցում սովորածն էլ յաճախ մոռանում էին»³⁰: 1880ականներին Նիժում որպէս ուսուցիչ աշխատած Սարգիս Քամալեանի վկայութեամբ նոյնպէս գիւղում Հայերէն շատ քչերը գիտէին:

Նրա համար որպէս թարգմանիչ հանդէս էր գալիս դպրոցի հոգաբարձուներից մէկը՝ Ճոտանանց նշանաւոր տոհմից Թոմա Եուզբաշին՝ «գրագէտ, լաւ Հայախօս»³¹: Սակայն այս տոհմը Նիժի առաւել աչքի ընկած գերդաստաններից էր: Ենգիբար Ճոտանեանի միջոցներով էր կառուցուել Դարամահլա թաղի Սրբ. Եղիշէի եկեղեցին, որ Նիժում յայտնի է Ջոտարիքլիսա՝ Ճոտանեանների եկեղեցի անուամբ, որի բակում էլ գտնւում է Ենգիբարի տապանաքարն՝ արձանագրութեամբ: 1867ին այս տոհմից սերող Խաչատուր Ճոտանեանցը՝ չորս այլ պատանիների հետ, մեկնում է Էջմիածին, որպէսզի «սովորի մայրենի Հայերէն լեզուն եւ վերադառնալով՝ քահանայ լինի»³²: Այս ընտանիքի գրագիտութիւնը եւ Հայերէնի իմացութիւնն աւելի բացառութիւններէ, քան թէ օրինաչափութեան վկայութիւն է:

Նիժի ծխական դպրոցը սկսել է գործել 1865ին, որ հաւաստւում է 1870ին Արարատի մի հաղորդմամբ³³: Չնայած Նուխու փոխանորդ Արիստակէս վարդապետը յայտնում է, որ աշակերտները բաւական առաջադիմել են, ուսանում են ընթերցանութիւն, թուաբանութիւն, վայելչագրութիւն, երգեցողութիւն եւ կրօնագիտութիւն³⁴ եւ չնայած դպրոցում գրագիտութիւն ստացած շատ տղաներ «գնացին իրենց ուսումը շարունակելու զանազան քաղաքներում՝ Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանում, Շուշու թեմական դպրոցում, Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցում եւ զանազան գիմնազիաներում»³⁵, այնուամենայնիւ Հայերէնը գիւղի մասշտաբով այնքան չտարածուեց, որ Ի. դ. սկզբին Նիժում ուսուցիչ աշխատած Ս. Իսրայէլեանն իր աշակերտների ծնողների հետ ստիպուած էր աղբրեջաներէն խօսել: Բնականաբար Հայերէն

ամենեւին չգիտէին ժԹ. դ. դեռեւս թէպէտ հայադաւան, բայց վաղուց թրքախօս ուղիական գիւղերում:

Վիճակը փոքր ինչ այլ էր համեմատաբար քաղաքակիրթ ու բազմազգ Վարդաշէնում, ուր ապրում էին նաեւ բաւականաչափ հայեր: Վարդաշէնցի վրացադաւան ուղի Մ. Բեժանովը վկայում է, որ գիւղաքաղաքի բնակչութիւնը բաղկացած էր ուղղադաւան եւ լուսաւորչական ուղիներէից, հայերից, թաթարներից եւ հրեաներից: «Ուղղադաւան եւ լուսաւորչական ուղիներն իրար հետ խօսում են ուղիներէն», - աւելացնում է հեղինակը³⁸: 1860ից Վարդաշէնում եղել են ուսումնարան ու ծխական հայկական դպրոց՝ ուղիների եւ հայերի համար:

Բոլոր պայմաններն առկայ էին Վարդաշէնում ուղիների բազմալեզուութեան համար: Կային հարեւանութեամբ ապրող հայեր, կար հայկական դպրոց, եկեղեցի, ուր ժամերգութեան լեզուն հայերէնն էր, եւ Վարդաշէնի ուղիների մէջ սկսեց տարածուել հայերէնը: Կային հարեւանութեամբ ապրող «թաթարներ»: Թաթարներէնը շրջատարածքի հիմնական հաղորդակցութեան լեզուն էր, եւ Վարդաշէնի ուղիների մէջ սկսեց տարածուել նաեւ այդ լեզուն:

Ի. դ. սկզբի Վարդաշէնի լեզուական վիճակը փայլուն է բնութագրել Ա. Դիրը. «Վարդաշէնում հանդիպում են նաեւ (ուղիներից բացի - Հ.Խ.) հայեր, թաթարներ, պարսկական հրեաներ եւ միջանի լեզգիներ: Բնակչութեան այդ բազմազանութիւնը խիստ դժուարացնում է ուղիների ուսումնասիրութիւնը: Վարդաշէնի գրեթէ բոլոր ուղիները իրենց մայրենի լեզուից զատ, ազատ խօսում են կամ թաթարերէն, կամ պարսկերէն, կամ հայերէն: Յաճախ նրանք նոյնիսկ տիրապետում են միջանի լեզուի: Այստեղից էլ բխում է այն հանգամանքը, որ ուղիների լեզուն ամբողջովին համեմուած է թաթարերէն, հայերէն ու պարսկերէն բառերով ու լեզուական դարձուածներով ...Ուղի երեխաները, որոնք սովորում են խօսել երկու կամ երեք լեզուներով միաժամանակ, տարբեր բարբառներն աւելի շատ են խառնում իրենց լեզուում, քան տարեցները»³⁹:

Վարդաշէնում հայերէնի տարածուածութիւնը Ի. դ. սկզբին վկայում է եւ Յովսէփեանը. «Վարդաշէնում հարիւրաւոր հայախօս եւ հայ գրաճանաչ հայեր (ուղիներ - Հ.Խ.) կան այժմ»³⁸: (Ի դէպ, սա Յովսէփեանի կողմից «Հայախօս» բառի երկրորդ գործածութիւնն է): Սակայն այս առանձնայատուկ վիճակը բնորոշ էր միայն Վարդաշէնին, թէեւ այս դէպքում եւս չի կարելի խօսել զուտ հայերէնի ազդեցութեան մասին:

Իսկ ընդհանուր առմամբ Նուխու եւ Ղաբալայի ուղիական միջավայրում հայերէնը տարածուած չէր: Այն երբեւէ լայն տարածում չի էլ ունեցել եւ միայն ժԹ. դ. երկրորդ կէսից յետոյ է որոշ դեր խաղացել

Նիժե և վարդաշէն ուղիական բնակավայրերում: Ակնյայտ է, որ ուղիական էթնոսի գլխաւոր էթնոպահական գործառնոյթն իրականացնում էր ուղիներէնը: Այնտեղ, ուր թուրքերէնը դարձաւ հիմնական լեզու, նոյնիսկ քրիստոնեայ լինելու գիտակցութիւնն ակտիւ էթնոպատկանելութեան դեր չխաղաց: Անկասկած սխալ է Վ. Ղուկասեանի այն պնդումը թէ «ուղիները եռալեզու են դարձել, ամենայն հաւանականութեամբ, Ժ.-ԺԱ. դդ. ոչ ուշ: Որոշ աղբիւրներէից դատելով, նրանք դեռեւս ԺԵ.-ԺԶ. դդ. ազատօրէն տիրապետել են հայերէնին եւ աղբիւրներէնին»³⁸: Հեղինակը չի յիշատակում որեւէ աղբիւր, սակայն եթէ ենթադրենք, որ նրա համար որպէս միակ աղբիւր ծառայել է հնց ինքը՝ լեզուն, ապա այդ դէպքում եւս Ղուկասեանի բերած նիւթերն այդպիսի յայտարարութեան հիմք չեն տալիս: Նա նշում է, որ հայերէնից ուղիներէնին են անցել որոշ պաշտամունքային եզրեր (սուրբ, տէր-տէր, եկեղեցի), ինչը միանգամայն բնական է, քանզի հայերէնը նրանց պաշտամունքի եւ ժամերգութեան լեզուն էր դարերից ի վեր: Բառերի միւս խումբը, որ բերում է Ղուկասեանը, ընդհանրապէս միայն վերջին հարկումեակում կարող էր անցնել ուղիներէնին եւ կապուած է ուղիների մէջ հայկական դպրոց բացելու հետ: Դրանք են՝ դասարան, վարժապետ, ուշանոց (ուսուցչանոց), սեղան, գիրք, տետրակ, գրչակոթ, թանաք, տող, քառակուսի (տետր), եւլն: Այս բառերի մի լեզուից միւսին անցնելու համար ամէնեւին էլ պարտադիր չէր, որ մատակարար լեզուն կենցաղային կիրառութիւն ունենար: Աւելին. կարելի է շարունակել Ղուկասեանի թուարկած բառերի շարքը, օրինակ՝ տօնանունները, սակայն դրանք հիմնականում պաշտօնական յարաբերութիւնների ոլորտն են ընդգրկում եւ ո՛չ՝ լեզուական հիմնական բառապաշարը: Նիւթերն աներկբայ վկայում են, որ չնայած հայադաւան լինելուն եւ դրանով իսկ «հայեր» անուանուելուն, Նուխու եւ Ղաբալայի ուղիները հայերէն սկսել են խօսել միայն դպրոցական կրթութիւն ստանալու շնորհիւ, եւ այն էլ՝ սոսկ այդպիսի կրթութիւն ունեցողները:

Ռուսական ցար Պետրոս Ա. Մեծին (գահակալել է 1682-1725ին) յղուած ուղիների խնդրագիրը Ղուկասեանը համարում է սահմանը, որտեղ աւարտում է հայոց լեզուի ազդեցութիւնն ուղիների վրայ: Յօդուածի այդ հատուածը հնչում է այսպէս: Պետրոս Ա.ին ուղղուած հայերէն նամակը ստորագրել է Ղաբալայի ուղիական վեց գիւղի ներկայացուցիչ. «սակայն այժմ այդ շրջանում ուղիներէնը պահպանուել է միայն Նիժե և մասամբ Զօուլլու գիւղերում: Մնացած գիւղերում ԺԼ. դ. սկսած հայերէնի ազդեցութիւն չի դիտւում: Այստեղ եղել է միայն երկ-լեզուութիւն՝ ուղիներէն եւ աղբիւրներէն»⁴⁰: Այսինքն՝ եթէ ուղիներէնը պահպանուել է միայն Նիժում եւ մասամբ Զօուլլուում, ուրեմն

հայերէնի ազդեցութիւն չի եղել: Հեղինակի տրամաբանութեամբ հայերէնի ազդեցութեան պայմաններում ուղիներէնը պիտի պահպանուէր, եւ եթէ այն չի պահպանուել, ապա միայն հայերէնի ազդեցութեան դարեցման պատճառով:

Ժիշդ չէ նաեւ Պետրոս Աւին հայերէնով գրուած նամակի հիմամբ հայերէնի ազդեցութիւնը նոյնիսկ ԺԸ. դ. սկզբին աւարտուելու կըուանը: Պաշտօնական գրագրութեան լեզուն ինքնին չի վկայում այդ լեզուի գործառական լայն շրջանակների մասին:

Նուխու եւ Ղաթալայի գաւառների ուղի բնակչութեան մինչեւ ԺԹ. դ. երկրորդ կէսը ոչ-հայախօս լինելու հանգամանքը վճռորոշ դեր է խաղացել ուղիների էթնօպահպանութեան խնդրում եւ, ըստ էութեան, հանդիսացել է այն գլխաւոր գործօնը, որ այսպէս կոչուած «հայ ուղիները»՝ «քշտոն»ների մի հատուածը, չի ձուլուել միւս, աւելի մեծ «քշտոն»ների (քրիստոնեաների)՝ հայկական հատուածի մէջ: Հայադաւան ուղիներն իրենց չեն հակադրել հայերին, արտաքին աշխարհին ներկայացել են որպէս ուղիախօս հայեր, որպէս՝ ամբողջի մաս, իսկ երբեմն էլ, նայած հանգամանքին, պարզապէս՝ հայեր: Այդպէս էր, օրինակ, Պետրոս Ա. Մեծին ուղղուած դիմումի մէջ. «Ղապալու երկիրքս հայոց ...գիշերն հայութիւն ենք անում»: Սակայն այս դէպքում ուղիների հայեր կոչուելու մղումը միանգամայն այլ հող պիտի ունենար: 1724ին ուսւ արքան յայտարարել էր հայերին հովանաւորելու իր մտադրութեան մասին, եւ հայերի ճակատագիրը բաժանող ուղիները՝ որպէս հայ ներկայանալով, այդ հովանաւորութիւնից օգտուելու ամէնաճիշդ եւ ուղիղ ճանապարհն էին ընտրել՝ մանաւանդ, որ նրանք ունէին այդպիսի բարոյական իրաւունք: Այնպէս որ այս նամակը ոչ մի կերպ չի վկայում «հայերի մէջ ուղիների ինտենսիւ ձուլման» մասին, ինչպէս կարծում է Ա. Արզումանեանը⁴¹:

Նիւթերը ցոյց են տալիս, որ «վրացի» անունն այն կրող ուղիների խմբի համար սոսկ արտացեղանուն է: Վրաց դաւանանքին հետեւող ուղիներն իրենք իրենց «վրացի» են կոչել միայն ուղիական միջավայրում, չնայած նրանք այդպէս են յաճախ յորջորջուել նաեւ հայադաւան ուղիների կողմից: Արտաքին միջավայրում նրանք իրենց կոչել են «ուղի» կամ «նէոյշի»: Վրաց էթնիկ միջավայրի բացակայութիւնը խանգարել է վրացական մշակութային տարրերի տարածմանը, եւ մերձեցումը դիտուում է միայն քրիստոնէական ծէսի շրջանակներում եւ որոշ անձնանունների տարածման մակարդակով (ինչպէս՝ Իսիդոր, Անդրէ, Գէորգի, Իւանէ, Վասիլ, եւլն.): Տապանաքարային արձանագրութիւններում «վրացի» ցեղանուն (էթնօնիմի) առկայութիւնը յաջողուեց գտնել միայն երեք տեղ, սակայն նոյն ընտանիքի շրջանակներում՝ Զորխոսովների գերդաստանային խմբում:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԴԱՇԻՆՑԻ ԿԵՕՐԿԻ
ԶՕԼԱԽՈՎԻՆ ԵՂԲՈՐ ՈՐԴԻ ՎՐԱՑԻՏՐ
ԱՆԴՐԷՆ 1857 ԻՆ ՄԱՐՏԻ 1 ԻՆ

Տապանաքարի հակառակ կողմը արձանագրութիւն չկայ: Միւս տապանաքարը նոյն տէր Անդրէի որդունն է:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԴԱՇԻՆՑԻ ՎՐԱՑԻ ՎԱՍԻԼԻՆ
ՄԻԱՄՈՐ ՈՐԴԻ ԶՕԼԱԽՈՎ ՏՐ ԱՆԴՐԷՆ
Ի ԳՆՆ ԱՄԱՑ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏՐՆ
Ի Թ ՅՈՒԼԻՍԻ 1856 ԱՄԻՆ ՈՎ ՀԱՆԴԻՊ
ՕՂՔ ՍՈՅՆ ԴԱՊԱՆԻ ՄԻԱԲԵՐՆ ԴՈՒՔ ՈՂՈՐ ՄԻ

Տապանաքարի հակառակ երեսին դարձեալ արձանագրութիւն չկայ:

Վերջապէս երրորդը հենց Տէր Անդրէի գերեզմանաքարն է:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԹԱՇԻՆՑԻ ՎՐԱՑԻ ԱՆԴՐԻՔԱ
ՀԱՆԱՑ ԶՕԼԱԽՈՎԻՆ ԶԵՌՆԴՐԵՑԱԻ ՍԱ 1845 ԱՄԻՆ
ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ ԹԻ ՄԱՐՏԻ 3 ԻՆ ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ
ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻ ՄԻԱԲԵՐԱՆ ՏՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ

Որոշակի է, որ այս Չոլախովն ուղի է: 1852ին Վրաստանի էկզարխ Իսիդորը յանձնարարել է «Վարդաշէնցի քահանայ»⁴² Զելոկաեւին, ուղի, կազմել ուղիներէն բառարան»: Իսկ որ Զելոկաեւը նոյն Անդրէ քահանայ Չոլախովն է, հաստատուում է նրա տապանաքարի մօտ գրտնուող իր կնոջ տապանաքարի արձանագրութեամբ:

Zdes pogrebena zhena sviashchen, Andreia
Cholakaeva Mapiia skunchavshaiasaia 15ogo
Avg. 1873 goda vechnaia pamiat.

(Այստեղ թաղուած է կինը քահանայ Անդրէ Չոլաքաեւի՝ Մարիան. վախճանեալ 15 Օգոստոս 1873 թուական յաւերժական յիշատակ)

Ինչ վերաբերում է արձանագրութեան մէջ «վրացի» բառի առկայութեանը, ապա դա թերեւս պայմանաւորուած էր Անդրէի ուղղափառ քահանայ լինելու հանգամանքով՝ առաւել եւս, որ բերուած տեքստերից առաջինում «վրացի» բառը դրոււմ է միայն Անդրէի (Թաղուածի հօրեղբոր) վրայ՝ «եղբօր որդի վրացի տր Անդրէին»:

Վարդաշէնի գերեզմանոցի բոլոր երեք տապանաքարային արձանագրութիւններն առհասարակ էթնիկ կամ դաւանանքային պատկանելութեան մասին տեղեկութիւն չեն պարունակում, միայն թէ վրացադաւան ուղիների տապանաքարերին երբեմն հայերէն տեքստին գուգահեռ փորագրուում է նաեւ ռուսատառ տեքստ, ինչպէս:

մի կողմում՝
Այս տապանի տակ
Հանգչում է Շախ-
սանամ Սիլիկեան
կին Բաբա Բեկ
Սիլիկեանցի վրձն
20ն ապրիլի 1864 թ.

միևս կողմում (ռուսերէն)
Zdes pogrebena
Shakhsanam
Silikova supr
uga Baba Bega
umersh. 20 aprilia
1864 goda

Վարդաշէնի ինչպէս վրացադաւան, այնպէս էլ հայադաւան ուղի-
ների տապանաքարերին «ազգ» տերմինը կիրառուում է միայն տոհմի,
գերդաստանի առումով: Օրինակ՝ վրացադաւան Սիլիկեանների տոհ-
մական տապանաքարերից մէկի արձանագրութիւնը.

ՔԱՀԱՆԱՅԻ Է ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ՀԱՐ
ՈՒԹԻԻՆ ԱԶԳ ՍԼԴՐԵԱՆ ՈՐԴԻՆ ՍԱ
ՀԱԿ ՔԱՐՍ ԿԱՆԳՆԵԱՅ ՊԱՀԵՍՑԷ
ՏԷՐ ԶԱՅՆ ՈՐ ԵԻՇԵԱՅ 1868 ԱՄԻ

«Ազգը» նոյն իմաստով է օգտագործուած նաեւ լուսաւորչական Ա-
ռստամեանների տապանաքարերին, օրինակ՝ Զարավար (Վարդա՞ն)
կոչուող գերեզմանոցում.

ՅԱՆԿԵԱԻ ԲԱԼԱԽԱՆՈՒՄ ԿՆՕՋ
ՍԱՐԳՍԻ ԱԶԳԷՆ ԱՐՍՏԱՄԵԱՆՑ
ԳԻՒՂ ՎԱՐԴԱՇԷՆԻ ԱՄՓՈՓԵ
ԱԼ ՏՆԻ ՍՈՅՆ ԱՅՍ ՏԱՊԱՆԻ ՋՆ
ԵԱԼ 1818 ԱՄԻ ՎԱԽՃԱՆԸ 1860 ԱՄԻ

Վարդաշէնի վրացադաւան ուղիները վրացերէն երբեք չեն իմացել:
Նրանց խօսակցական առօրեայ լեզուն եղել է ուղիերէնը, սակայն վեր-
ջին հարիւրամեակում բաւականաչափ տիրապետել են նաեւ հայերէ-
նին եւ աղբրեջաներէնին: 1896ին Վարդաշէնում բացուել է ռուսական
դպրոց եւ ուղիների այս խմբի երեխաների կրթութիւնը իրականաց-
ւել է ռուսերէնի միջոցով:

Այսպիսով, Վարդաշէնի վրացադաւան ուղիներն իրենց դաւանա-
կան պատկանելութեան շրջանակներում գիտակցել են իրենց ինքնու-
թիւնը, սակայն որպէս խումբ երբեք չեն հակադրուել ուղիական ընդ-
հանուր էթնիկ ամբողջութեանը, կենցաղա-մշակութային տարբերու-
թիւններ չեն ունեցել, էթնիկ ինքնագիտակցութեամբ մնացել են ուղի-
ներ: Նուիրու գաւառի շրջանակներում վրացադաւան ուղիների «գիր-
քի» յորջորջուելու սոսկական փաստով նրանց վրաց էթնիկ միաւորի
մէջ ձուլուած համարելու Արզումանեանի միտքը որեւէ հիմք չունի:

պարզապէս հապճեպ եզրակացութիւն է⁴³: «Գիւրջի», «Վրացի» անուանումներն անկասկած օգտագործուում էին հայադաւան ուղիներին հակադրելու նպատակով: Յետագայ շրջանի պատմութիւնը հաստատում է այս միտքը:

1918-1920ի ազգամիջեան բախումների ժամանակ, ի թիւս այլ քրիստոնեաների, տուժեց նաեւ ուղիների վրացադաւան հատուածը: 1922ին ուղի Ձինորի Սիրիկիշվիլու նախաձեռնութեամբ նրանց մի մասը տեղափոխուեց Վրաստան եւ հիմնեց նրա անունը կրող Ձինորեանի ուղիական գիւղը⁴⁴: 1938ին գիւղը վերանուանվեց Օկտոմբերի: 1970ի մարդահամարի տուեալներով, այս գիւղն ունէր 5,5 հազար բնակիչ: 1975ին այստեղ աշխատել են մի խումբ ազգագրագէտներ, որոնց հաղորդման համաձայն ուղիները Վրաստանում շարունակում են պահպանել իրենց էթնիկ ինքնագիտակցութիւնը (ինքնանուանումն՝ «ուղի»), լեզուն - որը գիւղի մակարդակով օգտագործուող եւ ընտանեկան կենցաղային լեզուն է - ինչպէս նաեւ կենցաղա-մշակութային բազում ուղիական առանձնայատկութիւններ⁴⁵: Վրաստանում ապրող ուղիների վերաբերմամբ «գիւրջի», «Վրացի» անուանումներն այլեւս դադարել են գործածուել: Դաւանակիցների միջավայրում վերացել է դաւանանքն ընդգծելու անհրաժեշտութիւնը եւ առաջին պլան է մղուել էթնիկ պատկանելութիւնն ընդգծելու խնդիրը: Ուստի էթնիկապէս պահպանուելու համար մեծ նշանակութիւն է ստացել եւ այսօր էլ իրականացուում է «ուղի» կոչուելու եւ ուղիներէն խօսելու միտումը:

Բոլորովին այլ ճակատագիր ունեցան թրքախօս-հայադաւան եւ մահմեդականութիւն որդեգրած ուղիները:

Թրքախօս-հայադաւան ուղիական գիւղերից միջանիսում բնակչութիւնը միատարր չէր: Նրանց մի մասն արդէն մահմեդականացած էր, սակայն 1880ականներին այս գիւղերի մեծ մասում հայադաւան հատուածը դեռեւս մեծամասնութիւն էր կազմում: Այդպէս էր, օրինակ, Սուլթան-Նուխիում, ուր բնակչութեան 6/7ը՝ ըստ Արասխանեանցի, հայեր (ուղիներ - Հ.Խ.) էին⁴⁶, իսկ գիւղն ունէր 121 տուն՝ 1049 շնչով⁴⁷:

«Խառը կազմ ունեցող գիւղերից միայն երկուսում՝ Վարդանլուում եւ Փաղառում, հայերը փոքրամասնութիւնն են», վկայում է Արասխանեանցը⁴⁸: Նրա հաղորդման համաձայն, թրքախօս-հայադաւան գիւղերից միայն Զօուռլուում, Միրզաբէյլիում եւ Ենգիբենդում էին ապրում բացառապէս հայեր (ուղիներ)⁴⁹: Այս տուեալները հաստատում են նաեւ Բարխուդարեանի նիւթերով: Սուլթան-Նուխի բնակավայրի վերաբերմամբ նա գրում է. «բնակիչք բնիկ եւ թրքախօս», Զօուռլուի՝ «ժողովուրդն բնիկ եւ թրքախօս», Փաղառի՝ «բնակչաց ամենամեծ մասն մահմետական», Վարդանի գիւղ՝ «մեծ մասամբ՝ մահմե-

տական»։ Այս բոլոր գիւղերում մինչեւ Ի. Դ. սկիզբը գործում էր եկեղեցի։ Թրքախօս, բայց դեռեւս չմահմեդականացած հատուածն ուղիների կողմից շարունակում էր ընկալուել որպէս մի էթնիկ ամբողջութիւն։ Յովսէփեանն ուղիների կենցաղի նկարագրութեան ընթացքում նրանց չի անջատում իրարից։ Նրա մօտ սովորական են «թրքախօս հայ կին», «ուտիախօս աշխարհի թրքախօս եւ ուտիախօս գիւղեր», «ուտիացոց աշխարհի թրքախօս եւ ուտիախօս հայեր» եւ համամասն այլ արտայայտութիւնները։ Հեղինակը մասնաւորապէս ընդգծում է այդ ընդհանրութիւնը, երբ նկարագրում է «ուտիացոց աշխարհի թրքախօս եւ ուտիախօս հայերի մէջ մինչեւ ցարդ պահպանուած հնաւանդ սքանչելի «սովորութիւնները»՝ ժողովրդական տօնակատարութիւնները, ուխտագնացութիւնները, հաւատալիքները, ժողովրդական բժշկութիւնը, փոխօգնութեան ձեւերը, եւլն։

Խառը կազմ ունեցող բնակավայրերը, սակայն, շատ չուտով կորցրին իրենց վերջին հայադաւան հատուածը եւ այդ գործում, անշուշտ, մեծ դեր ունէր թրքախօս լինելու հանգամանքը։ Ի. Դ. սկզբին այս գիւղերն այլեւս ներկայանում են որպէս «թաթարական» բնակավայրեր։ Թուրքերէնի ընդհանրացման հետեւանքները մղում են ուղիների պահպանուած մնացորդներին արագօրէն կազմակերպելու հայախօսութեան տարածման գործը։ Նրանց առջեւ էր Նիժի եւ Վարդաշէնի օրինակը, ուր հայկական դպրոցների առկայութիւնը մեծ խթան էր ծառայել ուղիների էթնօպահպանութեան գործում։ Այդ բնագաւառում նախաձեռնութիւնն, անշուշտ, պատկանում էր դարձեալ Նիժին եւ Վարդաշէնին։ Ուղիների այս բնակավայրերը Ժ. Դ. 90ականներին դիմում են էջմիածին՝ արդէն «օրիորդաց դպրոց» բացելու խնդրանքով եւ շուտով թոյլտուութիւն ստանում։ 1895ին Արարատում հրապարակուել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի (գահակալել է 1893-1907ին) կոնդակը, որով «արտօնի բանալ գերկուս օրիորդական դպրոցս ի Նիժս եւ Վարդաշէն»։ Ուղի մտաւորականները լաւ էին հասկանում հայերէնի դերը, ուստի պատահական չէ, որ վարդաշէնցի գեներալ-մայոր Ստեփան Բէկ-Սիրիկեանը 1912ին դիմում է էջմիածնի Սինոդին՝ իր ծախսերով «Վարդաշէն գիւղի եկեղեցու գաւթում ծխական դպրոց շինելու մասին»։ Այս մասին գրւում է նոյն թուի Արարատում։ Նա թոյլտուութիւն է ստանում եւ մինչեւ 1916 իրականացնում իր մտադրութիւնը։ Նոյն թուին, Գէորգեան ճեմարանի վարչութիւնը յատուկ որոշում է ընդունում «ճեմարանի սաների շարքն ընդունելու վարդաշէնցի Մեխակ Մարտիրոսեանի փոքրահասակ որդուն, իբրեւ բացառութիւն՝ ի նկատի ունենալով ուտիացիներու շրջանում հայ լեզուն տարածելու սկզբունքը»⁵⁰։

Նիժի եւ Վարդաշէնի օրինակին շուտով հետեւում են թրքախօս-հայադաւան Միրզաբէյլու եւ Զօուլուլու գիւղերի բնակիչները: Դեռեւս 1887ին Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Զալալեան սրբազանի յանձնարարութեամբ այս գիւղերից ընտրել եւ ուղարկել էին «մի-մի սրամիտ, ձայնեղ եւ քաջառողջ հայ պատանիներ, որ գնան Ս. էջմիածնի ժառանգաւորաց հոգեւոր դպրոց եւ սովորեն մայրենի հայերէն լեզուն եւ ապա վերադառնալով իրենց հայրենիք՝ քահանայ լինեն»: Զօուլուլու գիւղից գնացած պատանին հենց Ղազար քահանայ Յովսէփեանն էր, որ յետագայում սերունդներին ժառանգեց Ակնարկներ ուտիացի եւ մահմեդական հայերի մասին չափազանց կարեւոր աշխատանքը⁵¹:

1914ին Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը (գահակալել է 1911-1930ին) կոնդակ է հրապարակում Ղարաբաղի թեմի Սուլթան-Նուխի եւ Զօուլուլու գիւղերի եկեղեցու բակում ծխական դպրոց բացելու մասին: Նուխու վիճակի փոխսնորդ Ահարոնեան վարդապետը այդ գործն իրականացնելու համար գործողում է իսրայէլեանին, որին յաջողւում է հոգեբարձութեան ընտրութիւններ անցկացնել եւ ուսուցիչներ հրաւիրել գաւառի եօթ հայկական գիւղերում, այդ թւում՝ Սուլթան-Նուխի թրքախօս-ուղիական գիւղում: Սակայն չըջատարածքի քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային իրադրութիւնն այլեւս չէր կարող նպաստել այդ ձեռնարկման իրականացմանը: Շուտով, 1920ին Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ, թրքախօս ուղիներն անցան ադրբեջաներէնով դպրոցական կրթութիւն ստանալուն:

Սակայն հայալեզուութեան անցնելուն ուղղուած վերոյիշեալ ջանքերն ու ձեռնարկումներն ապարդիւն չանցան: Վերոյիշեալ թրքախօս բնակավայրերում որոշ չափով շարունակեց պահպանուել ուղիական էթնիկ ինքնագիտակցութիւնը: Միրզաբէյլի, Զօուլուլու եւ Սուլթան-Նուխի բնակավայրերը միակն էին թրքախօս դարձածների մէջ, որոնք գիտակցում էին իրենց ընդհանրութիւնն ուղիական էթնիկ ամբողջութեան հետ: 1962ին հրատարակուած *Կովկասի ժողովուրդները* ուսեւրէն ամփոփող աշխատանքում մասնաւորապէս, նշում է. «Մինչեւ հիմա Վարդաշէնի հարեւան Միրզաբէյլի, Զօուլուլու, Սուլթան-Նուխի եւ այլ գիւղերում հանդիպում են երկլեզու ադրբեջանցի-ուղիներ»⁵²: Նոյն 1962ին հրատարակած յօդուածում, հնագէտ Ս. Կազիբեւ Սուլթան-Նուխի, Զօուլուլու եւ Միրզաբէյլի գիւղերի վերաբերմամբ գրում է, որ դաւանանքով հայ լուսաւորչականներ են, խօսում են ադրբեջաներէն. ո՛չ մի խօսք էթնիկ պատկանելութեան մասին⁵³:

Մահմեդական ուղիները ԺԹ. դ. վերջերին այլեւս յայտնի էին որպէս «թաթարներ» կամ «մուսուլմաններ»: Այն տնտեսական արտօնութիւնները, որոնցից օգտւում էին այլէթնիկ ծագումով մահմեդական-

ները, կրօնափոխ ուղիներին մղում էին արագօրէն մօտենալ արտօնեալ խաւին: Յովսեփեանը մեծ դառնութեամբ պատմում է, որ «Հայից դարձած Բոլմ գիւղի հարուստ եւ զօրաւոր թուրք բեկեր ... վերջին 30-35 տարուայ ընթացքում հայ գիւղացիներին յատկացուած ահագին տարածութեամբ պետական հողերը խլցին բռնութեամբ եւ գէնքի ուժով եւ ապա կամաց-կամաց իւրացրին ու սեփականացրին իրենց»⁵⁴: Հեղինակին շատ է զարմացնում այն հանգամանքը, որ «ուտիացոց աշխարհի բոլն պարսիկներն ու լեռնային մահմեդականներն այն աստիճան անհաշտ ու ոխերիմ թշնամի չեն քրիստոնեաների հետ, որչափ որ հայից դարձած թուրքերը»⁵⁵: Նորաթուխ մահմեդականները, անշուշտ, չէին կարող իրենց տնտեսութիւնն ամրապնդել շրջատարածքի փաստական տէրերի հաշուին եւ կողոպտում էին իրենց հայրենակիցներին ու նախկին դաւանակիցներին: Նման քաղաքականութեան իրագործման առաջին եւ անհրաժեշտ պայմանը պիտի լինէր արտօնեալ մահմեդականների զանգուածին ձուլուելը եւ ուղիների հետ իրենց երբեմնի ընդհանրութիւնը մերժելը: Այսպիսի կողմնորոշման հետեւանքն այն եղաւ, որ շուտով նրանք դադարեցին յիշուել որպէս ուղիներ: Ի դարասկզբի բոլոր տեղեկատուներում որպէս ուղի յիշատակում է բացառապէս քրիստոնեայ (յուսաւորչական ու ուղղափառ) եւ ուտիախօս հատուածը, այն է՝ Նիժի ու Վարդաշէնի ուղիները⁵⁶, կամ էլ միայն քրիստոնեայ ուղիները, ինչպէս ռուսական Մեծ հանրագիտարանի 18րդ հատորի «Ուղիներ» յօդուածում, ուր ասում է. «փոքրաթիւ ուղիներ ապրում են Ելիզաւետպոլի նահանգում, ուղղափառ են կամ լուսաւորչական»⁵⁷: Մահմեդական ուղիների մասին ոչ մի խօսք. այդպիսիք չկան: Դրանք արդէն, պէտք է ենթադրել, «թաթարներ» են: Միայն Փ. Բրոկհաուզի եւ Ի. Շֆրոնի հանրագիտարանի բաւականին ընդարձակ «Ուղիներ» յօդուածում է յիշատակում, որ «դեռ վերջերս ողջ Նուխու գաւառում կային ուղիներէն խօսող ծերունիներ: Այժմ ուղիներ մնացել են միայն Ելիզաւետպոլի նահանգի 2-3 գիւղերում, հայերի, թաթարների եւ հրեաների հետ խառը»⁵⁸:

Այսպիսով, մահմեդականացած ուղիներն արագօրէն կորցրին իրենց էթնիկ ինքնագիտակցութիւնը եւ խառնուեցին շրջատարածքի «մուսուլման», «թաթար», «թուրք» անուանումներով յայտնի ձեւաւորուող միաւորին: Քանի որ վերջինս կազմաւորուած, ընդհանուր մշակութային աւանդոյթներ չունէր եւ բաղկացած էր տարբեր տնտեսաձեւ վարող, տարբեր ծագում ունեցող, բնիկ եւ եկուոր տարրերից, նորաթուխ մահմեդական ուղիները մշակութային մերժութեամբ ու խորթութիւն չպիտի զգային: Գլխաւորապէս դաւանական ու լեզւական հիմքի վրայ ձեւաւորուող էթնիկ գոյացման համար, կազմաւորման տուեալ փուլում, էթնիկական մշակոյթի կարեւորագոյն

տարրը մահմեդականութիւնն էր, որն էլ, ի դէպ, դարձաւ որոշ ժամանակ ներ- եւ արտացեղանուն (էնդօ- եւ էքզօէթնօնիմ)՝ «մուսուլման»՝ ելնելով էթնիկ հանրութեան գլխաւոր բնութագրիչ յատկանիշի մակարդակի:

Ընդհանրացնելով այս բաժնում դիտարկուած գործընթացները, պարզուում է, որ Նուխի եւ Ղաբալա գաւառների բնակչութիւնը տեղում յայտնի էր «հայ», «ուղի», «քչտոն», «նէոյշի», «գիւրջի», «թաթար», «թուրք» եւ այլ ցեղանուններով, ցեղանուն մակարդակի հասած՝ «հայ», «գիւրջի», «մուսուլման» դաւանանուններով, «թրքախօս», «ուղիախօս», «լեզգիախօս»՝ լեզուական կոնկրէտացումներով, «հայ-ուղի», «գիւրջի-ուղի», «թրքախօս-հայ», «հայ-մահմեդական»՝ որակումներով:

Քննարկուող սահմաններում ընթացող էթնօ-լեզուական եւ դաւանական գործընթացները, բնակչութեան խալտարդէտ կազմը, մշակութային տարբերութիւնները, էթնիկ պատկանելութեան «անորոշութիւնը» հարեւան ժողովուրդների համար առաջին պլան մղեցին աշխարհագրական անունը: Մինչեւ վերջերս էլ Ադրբեջանի վարդաշէնի եւ Կոտկաշէնի շրջանների բնակչութիւնը հանրապետութեան եւ Դաղստանի սահմանակից շրջաններում յայտնի էին «ղաբալացիներ» անւամբ՝ մի անուանում, որը Ղաբալայի վարչական նշանակութիւնը կորցնելուց յետոյ ձեռք բերեց որոշ առումով էթնիկական իմաստ⁵⁹:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Տեղանուններն անփոփոխ պահպանուել էին մինչեւ 1990ականների սկիզբը:

² Ղազար քահանայ Յովսէփեան, *Ակնարկներ ուտիացի եւ մահմեդական հայերի մասին*, Թիֆլիս, 1904, էջ 11-12:

³ Նոյն, էջ 64-65. նաեւ՝ Մակար եպս. Բարխուդարեան, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*, Երեւան, 1999, էջ 126:

⁴ Յովսէփեան, *Ակնարկներ*, էջ 18:

⁵ Նոյն, էջ 33:

⁶ Նոյն, էջ 15, 25, եւլն.:

⁷ Նոյն, էջ 17:

⁸ Նոյն, էջ 21:

⁹ Նոյն, էջ 39:

¹⁰ Նոյն, էջ 47:

¹¹ Նոյն, էջ 90:

¹² A. N. Araskhanyants, "Ekonomicheskii bit gosudarstvennikh krestian nukhinskogo uezda, elisavetpolskoi gubernii" (էլիզաւետպոլի նահանգի Նուխու գաւառի պետական գիւղացիների տնտեսական կենցաղը), *Materiali dlia izucheniia ekonomicheskogo bita gos, krestian zakavkazskogo kraia*, 4րդ հատոր, Թիֆլիս, 1887, էջ 11, 19-20:

¹³ Նոյն, էջ 20:

- ¹⁴ Այս եւ յետագայ բոլոր ընդգծումներն իմն են:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 21:
- ¹⁶ «Նամակ Վարդաշենից», Մշակ, հ. 34, 29 Օգոստոսի 1874, էջ 2:
- ¹⁷ Araskhants, "Ekonomicheskii bit", էջ 21:
- ¹⁸ Երուանդ Լալայան, Նիժի եւ Վարդաշենի ուղիները ազգագրական տեսակետից, Երեւան, 1928, էջ 6:
- ¹⁹ Ս. Զալալյան, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ., Տփլիս, 1858, էջ 397:
- ²⁰ Վետիք Արաս, «Վարդաշենի չինարին», Աղբիւր, 1885:
- ²¹ «Նամակ Վարդաշենից», Մշակ, հ. 34, 29 Օգոստոսի 1874, էջ 2:
- ²² Լալայան, Նիժի եւ Վարդաշենի ուղիները, էջ 6:
- ²³ Նոյն:
- ²⁴ Նոյն:
- ²⁵ V. K. Gukasian, *Udino-azerbaidzhansko-ruskii slovar* (Ուղիներէն-աղբիւրներէն-ռուսերէն բառարան), Բաքու, 1973:
- ²⁶ Յովսէփեան, Ակնարկներ, էջ 15, 25, 47, 48:
- ²⁷ Տէս՝ ծանօթ. թիւ 11:
- ²⁸ Թ. Մէլքոնեան, [Նամակ Նուխիից], Արարատ, Բ. տարի, թիւ 7., Օգոստոս 1869, էջ 81:
- ²⁹ Նոյն:
- ³⁰ Ա. Ս. Շիրվանի, Աղբ. ԽՍՀ Նիժ գիւղի ազգագրական նիւթեր, ձեռագիր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի ազգագրութեան բաժնի արխիւ, էջ 88-89:
- ³¹ Քամալ Սարգիս, Ուտիական Նիժ գիւղի աղաթներ, տօներ եւ կենցաղի մասին, ձեռագիր, Մատենադարան, էջ 56-58:
- ³² Յովսէփեան, Ակնարկներ, էջ 4-5:
- ³³ Արիստակէս Վարդապետ (փոխանորդ Նուխույ), «Յմբագրութեան Արարատ ամսագրոյ», Արարատ, Գ. տարի, թիւ 7., Օգոստոս 1870, էջ 141:
- ³⁴ Նոյն:
- ³⁵ Ս. Իսրայելյան, էջեր ծխական դպրոցի ուսուցչի օրագրից, ձեռագիր, պահուում է դատարանի Աստղիկ Իսրայելյանի տանը, էջ 84:
- ³⁶ M. Bezhanov, "Kratkie svedeniia o sele Vartashen I ego zhiteliakh" (Համառոտ տեղեկութիւններ Վարդաշեն գիւղի ու նրա բնակիչների վերաբերեալ), *Sbornik materialov dlia opisaniia mestnosti i plemen Kavkaza* (այսուհետեւ՝ SMOMPK), թողարկում 14, Թիֆլիս, 1892, էջ 215:
- ³⁷ A. M. Dirr, "Grammatika udinskogo iazika" (ուղիական լեզուի քերականութիւն), SMOMPK, թողարկում 33, մաս 2, Թիֆլիս, 1909, էջ 1-2:
- ³⁸ Յովսէփեան, Ակնարկներ, էջ 34:
- ³⁹ V. K. Gukasian, "K trekhiazichno udin" (եռալեզու ուղիների մասին), *Problemi dvuiazichiiia I mnogoiiazichiiia*, Մոսկովա, 1972:
- ⁴⁰ Նոյն:
- ⁴¹ A. Arzumanyan, "Udini. Voprosi etnicheskoi istorii i kulturi" (ուղիներ. էթնիկական պատմութեան ու մշակոյթի հարցեր), *ատենախօսութիւն*, 1987 (պահուում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտում), էջ 22:
- ⁴² S. M. Kaziev, "Gabala makhalinin gadim tarikhindan" [Դաբալա բնակավայրի հին պատմութիւնից (աղբիւրներէն)], *Voprosi istorii Kavkazskoi Albani*, Բաքու, 1962:
- ⁴³ Arzumanyan, "Udini", էջ 21-22:

- ⁴⁴ D. K. Karbelashvili, "K fonetike udinskogo iazika" (ուղիական լեզուի հնչյունաբանության մասին), *Iazik i mishlenie*, 3-4, Մոսկովա, 1935, էջ 262; A. F. Liaister and G. F. Chursin, *Geografiia Kavkaza: Priroda i naselenie* (Կովկասի աշխարհագրություն. բնություն ու բնակչություն), Թիֆլիս, 1924, էջ 302.
- ⁴⁵ N. G. Volkova, "Udini Gruzii" (Վրաստանի ուղիները), *Polevie issledovaniia instituta etnografii*, 1975, էջ 110-116.
- ⁴⁶ Araskhianants, "Ekonomicheskie bit", էջ 19.
- ⁴⁷ Նոյն, էջ 101:
- ⁴⁸ Նոյն, էջ 19:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 101:
- ⁵⁰ Նոյն, էջ 772:
- ⁵¹ Յովսէփեան, *Ակնարկներ*
- ⁵² *Narodi Kavkaza* (Կովկասի ժողովուրդները), հ. 2, Մոսկովա 1962, էջ 195:
- ⁵³ Kaziev, "Gabala makhalinin", էջ 104:
- ⁵⁴ Յովսէփեան, *Ակնարկներ*, էջ 79-81:
- ⁵⁵ Յովսէփեան, *Ակնարկներ*, էջ 75:
- ⁵⁶ Liaister and Chursin, *Geografiia Kavkaza, Priroda i naselenie*, Tiflis, 1924, էջ 302. A. M. Dirr, "Sovremennie nazvaniia kavkazskikh plemen" (կովկասեան ցեղերի ժամանակակից անունումները), *SMOMPK*, Թողարկում 40, Թիֆլիս, 1909, էջ 1:
- ⁵⁷ *Bolshaia entsiklopediia* (մեծ հանրագիտարան), Սանկտ Պետերբուրգ, հ. 18, էջ 744:
- ⁵⁸ F. A. Brokgauz, I. A. Efron, *Enciklopedicheskii slovar* (հանրագիտարանային բառարան), Սանկտ Պետերբուրգ, 1902, հ. 34, էջ 583:
- ⁵⁹ Kaziev, "Gabala makhalinin", էջ 104:

CERTAIN ETHNO AND SECTARIAN ISSUES OF
OODEE SELF IDENTITY (XIX-XX C.)
(Summary)

HRANUSH KHARATIAN

Basing his conclusions on a number of 19th century original sources, the author highlights certain self-identity issues of the Oodees in the 19th century.

Though they are mostly assimilated, there are very few Oodees still living in contemporary north-western Azerbaijan, namely in Vardashen and Kutkashen areas.

The author classifies the 19th century Oodees under three groups: a) Oodee-speaking Christians, b) Turkish-speaking Christians, and c) Turkish-speaking moslems. The first group inhabited the contemporary town of Vardashen, and the large village of Nij. The Oodee speaking Christians who followed Armenian rites studied Armenian in their schools till the 1950s. (Till the early 20th century, of these, only those who attended Armenian schools knew Armenian, while those who did not attend Armenian schools, did not.) The Oodee-speaking Christians who followed Georgian rites started studying Russian in their schools in the late 19th century. The sources use mixed expressions in trying to differentiate between these different groups: "Turkish-speaking, and Oodee-speaking villages of Oodee"; "Oodee-Armenian"; "Oodee-speaking and Turkish-speaking Armenian women"; "Armenian people of the Oodee world"; "the Oodee-Armenian community"; "Christian and islamacized Armenians". In many of the original sources the words Armenian and Georgian do not mean "nation", rather they mean people who follow the Armenian or Georgian rites.

Interestingly, however, the Oodees in their intra-communal communications never used the words "Armenian", or "Georgian". They called themselves "Oodees".

To further highlight his observations, the author brings forth a number of late 19th century Oodee tombstones with Armenian and Russian inscriptions on them. Some of these inscriptions identify the deceased as from "the Lusavorich nation and Oodee-speaking race", or from the "Oodee-speaking nation", or "Oodee-speaking race, the Armenian lusavorich", ... the author concludes that Oodee-speaking was the factor which identified the Oodees as members of the Oodee nation.

In his article, the author mentions the Armenian schools of Oodee and hints at the process of assimilation of the Oodee nation into the different nationalities of the region, namely the Azerbaijanis, the Georgians, and the Armenians.